

Binakol

Sinopsis

Ang panabor sang isa ka Lola nga batid nga manugluto nagsugod sa paglas-ay sang nagtaas ang iya sini panuigon. Tungod sa kahadlok nga madula ang kinaandan nga pangluto, ginpaninguhaan sang iya apo nga hibaluon ang mga resipe, tinago nga kaalam, kag mga sugilanon sang iya Lola.

Binakol

May ginatos nga bersyon sang Binakol. May ara nga ginhikut sa sulod sang kulaboon nga lubi. May ginlahugan sang tanglad kag labog. May ara man nga ginasulod sa butong nga linghod, sudlan sang dahon sang katumbal, alumpiran, luy-a, kapayas, sibuyas, manok nga bisaya, kag dayon ilubong sa baga. Ang pampaaslom: batwan, kamatis, ukon tamarindo. Sa amon sa Capiz, bunga sang iba ang ginagamit. Kaangay sini ang timplada ni Lola Edith, isa ka bantog kag batid nga manugluto sa Barangay Lawaan. Ugaling, kung kaisa, ang luto ni Lola, pwerte gid kaalat—daw lapit sa baybay.

Sang una nga vez nga naglain ang sabor sang Binakol ni Lola, nagpakuno-kuno ko nga wala makatalupangod. Sang ikaduwa nga higayon, indi ko maributay.

"Alat-alat man ni La."

Nagkuriit si Lola kag daw akig nga nagsabat. "Sakto gid lang ina."

"Hamak mo binakol na gani ang manok antes lutuon, ginbudburan pa damo-damo nga asin. Grabe nga antos sang manok."

"Sobrahan ka man ya imo." Gintilawan liwat ni Lola ang sabaw. "Ay huo noh? Nalipat ko guro To nga nabutangan ko na gali asin."

Halin sang gamay pa ako, ginasagod na kami sang maayo nga pangluto ni Lola. Sa kada higop ko sang marimis nga sabaw, daw malipat ko sang akon pangalan. Ang iya Binakol, saboroso. Daw nagalagpok ang akon tilaok sa pagsampok sang kaaslom kag tam-is. Maagwanta ko ang kaiinit pero ang kanamit indi. Apang sang nanliligad, ang iya Binakol kag ang iban pa niya nga luto, daw ulan sa kabanbanan. Kung kaisa malabnaw, balutanog, malagdos ukon baho aso. Daw luyag magsugid sang kamatuoran nga nagapaso indi lang sang akon dila kundi pati

man sang akon dughan: ang sabor nga gindala ni Lola sa amon puluy-an, kaupod ang iya pamensaron, nagakapanas na.

***

Ang katigulangan may hambalanon: basta damo ang bunga sang iba, madamo man ang gasulod nga kuarta sa panimalay. Kung gani, si Mama nga gapati nga wala man kapierdehan sa pagsunod sa mga kuno-kuno, nagtanom sang iba sa ugsaran sang ginpatukod ang balay sang tuig 2002. Nagpamunga ini halin sa puno hasta sa punta. Ugaling nagdesidar kanday Mama kag Papa nga sementuhon ang tubang sang amon balay para mangin garahe sang salakyan. Gani, gintumba ang mapuslanon nga kahoy sang iba.

Sa kutson nga sala set hayahay nga gahilay-hilay si Papa. Sa tubang nga pulungkuan, si Mama nagapanipig sang mga bayo nga iya ginpamugo sang pagsalop sang adlaw. Nagluyo ako kay Mama. Ginduko ko ang *electric fan* nga gatanga sa kisame kag gintutok ini kay Mama kay gatulululo ang iya balhas nga daw bangkiling.

"Pa, kung gintapas ang puno sang iba, indi ina malas?" ginpamangkot ko si Papa.

"Ang swerte wala ina sa pagtuman sa mga panimad-on. Ara ina sa pagtimakas kag hugot nga pagtuo sa Mahal nga Makaako," ginhambalan ako ni Papa kag nagbalikid sia kay Mama. Si Mama nagpangumod.

Sa matuod, bisan ako wala man labot sa pagpati nga nahanungod sa pagpatubo sang iba bisan masami nga ginalapaka ako halin sa akon butkon patibuok sa akon nawong kung ako malagbungan sang til-as nga gakupo diri. Ang akon: kung ang puno pagadulaon, sa diin na si Lola makuha sang pampaaslom? Ang iba gamharan para kay Lola, ugaling pati sia nagapati nga wala man kaso kung utdon ang puno. Suno sa iya, ang amon ingod balay may puno man nga

damo bunga. Ang dugang pa ngakon nga makalilibog nga palamangkutanon: kung ang iba paga-utdon, diin gakamang ang mga til-as nga nagapuyo diri?

Nagbutwa si Lola nga may bitbit nga malukong nga gaaso-aso. Gin-agda niya kami agod manihapon na. Si Lola timprano pa nagdegamo. Naanad sia halin sang una nga maiwat na magdegamo kung dulom kay wala pa sadto kuryente.

Ang sud-an: sinigang nga bangrus nga may takway kag batwan. Ang takway ginpamugnot pa ni Lola sa kanal lapit sa tangkal. Ginpangligto ang nagasambud nga mga gamut. Ginhuklas ang panit. Mahipos nga nagluto kay may pato-pato nga kung maggahod ka samtang galuto takway, ini mangin makatol.

“Bangrus lang anay kita kay ang presyo sang besugo mas mahal pa sa baboy,” ginmuno ni Lola samtang ginadawo ang kutsara kay Papa para sia ang una nga magluwag.

“Anhon ta kay *Seafood Capital* kuno kita ugaling kulang ang suportang mga manugpunong. Ang hatirin ginabakal pa sa pihak nga pungsod. Sige lang, Ma. Hidlaw man ta sa takway,” sambit ni Papa kag dayon nga nagsuro sang sabaw. Nagduko sia kag nagkuriit sa kaaslom. Nagtulukay lang kami ni Mama.

Ano ayhan nga rekado ang liwat nasobrahan si Lola butang?

***

Sa akon pag-abi-abi, dululungan sa pagkadula sang puno sang iba ang paglas-ay sang panabor sang akon Lola nga si Edith. Si Lola man abi, ginahimo sa gihapon sumsuman ang sigarilyo bisan sa iya kapitohan kag walo nga tuig. Sa likod balay, lapit sa dapug kung sa diin mahanhan ang hangin bisan gasiri ang init, hilway kag tago niya nga maurot ang isa ka kaha sang *Hope nga Green* nga iya ginabakal sa takas-riles kada aga.

Gapungko sia sa kilid sang banggerahan sa kusina kag nagapanambiran. Malinong nga gatulok sa punta sang kahawaan. Madalom pa sa bubon ang iya mga ginapanumdom: ang mga hitabo sang iya kahapon kag ang iya kabangdanan.

Dieciseis pa lang si Lola sang ginbusong sia ni Lolo Ramonito. Inosente, indi kabalo manakway ukon magdegamo, ano pa ayhan magpadaku sang bata? Sa malip-ot nga sugilanon, biktima si Lola. Pero indi ko man masiling nga indi matuod nga ginhigugma niya si Lolo kay nagbunga ang ila pag-updanay sang lima ka puya—tatlo ka babayi kag duwa ka lalaki. Ini antes sia ginbaylo ni Lolo sa isa ka querida. Ila ugaling subang, ang iya paborito, si Tito Totong, nagtaliwan na sang nanligad nga tuig. Indi matungkad ang kasubo ni Lola sang nadula si Tito Totong. Masobra isa ka bulan nga si Lola nagpangluya, hipuson, kag ang iya nawong daw Viernes Santo.

Si Lola, sang huben-huben pa, daw prinsesa anay sa ila panimalay, bisan ini payag-payag lang sa suludlon nga sitio sang Plaridel. Gani, ulihi na sia nagkahibalo magluto—sang sia nagbulig na sa iya ugangan nga nagapanag-iya sang isa ka ginadayo nga carinderia sa likod sang merkado sa Burgos sa Roxas, sa likod sang Purisima. Didto namang-an ni Lola ang tanan nga iya subong nahibaluan nga lutuon: sarsyado, dinuguan, lumpia, binakol, nilaga, giniling. Ugaling nasunog ining kalan-an sang dekada 80 kag gintukuran sang subong Dinggoy Roxas Civic Center.

Nahasa pa gid si Lola sang nagabulig sia preparar sang handa kung piyesta sang Immaculada Concepcion. Kag sang nagpatindog balay sanday Mama kag Papa sa Lawaan, sa kada piyesta sang Medalla Milagrosa.

Ang amon balay isa ka bunggalo nga wala sing pinturaha. Pero ang lulutuan daw barong-barong nga napalibutan sang tinadtad nga kawayan. Didto nagakatabo ang tanan. May

kalan didto, parilya para sa ihaw, kag gabok nga *washing machine*. Mabatian mo ang pisik sang mantika, ang lagting sang nagabanggianay nga mga labador, ang makalangilo nga kagaskas sang ginabaid nga kutsilyo, kag ang pag-aw-aw sang amon mga ido—tanang sa isa lang ka ginhawa. Simple lang. Pero sa tian sang kapiyestahan kada Nobiyembre, ang amon balay daw ginharian sang Birhen Maria—ang tanang nagahugpong. Tanang nagakari.

***

Pila ka tikang sa amon dapug nangin saksi ako sa kapakat ni Lola kung sia magdegamo. Sa gilid, masako man ako sa pagtatap sang akon mga tanom. Kung maghulaw-hulaw ang kainit, magasugod ako sa pagbugnot sang mga nagaulhot nga gamhon sa gagmay nga kaang kag sa pagsabwag sang abono. Isa ini nakon ka hilig nga nabun-ag sang tian sang pandemya. Isa ini ka hiliwatan nga naghatag kasulhayan, kalinong kag kasadya sa nagalisud nga kalibutan. Imbis nga magpamati sa *Zoom lectures*, yara ako sa ugsaran agod himutaran ang nagabukol nga sanga sang akong *Monstera* ukon ang dahon nga gaamat-amat duag-kanaryo. Ang amo nga tian, tian man sang paghiwat ni Lola.

Kung sa diin nagabungkaras ang hardin kag ang aso halin sa ihaw ni Lola nagaidlak-idlak kaangay sang insenso, nagdulog ang kabuhi, pero ang kabuhi padayon sa gihapon. Si Lola galuto, ako nagapananom.

Kung kaisa, ginatultol ako ni Lola halin sa iya lulutuan samtang nagaatipan ako sang akon mga alaga. Kag ako man nagapahuway lapit sa iya kung kabatyag na ako sang kakapoy. Kung gani, nakabisa nakon indi lang ang huni sang iya pagluto, kundi pati man ang kahipos sang iban niya nga kinaandan: kung malipatan niya mag-asin sang isda, kung mabatok niya ang gata, ukon kung kaduwa, katatlo niya mawisikan sang paminta ang sabaw.

Gani nagbulig ako, indi kay tungod may nagtubo sa akon nga pagkaham-ot sa pagluto, kundi agod ipanubli sa akon ni Lola ang iya panabor.

Sa adlaw-adlaw nga pagbisita ko sa iya sa kusina, nahibaluan ko ang nagakasari-sari nga sugilanon parte sa pagkaon, amo man kung san-o ilunod ang manok sa tubig, kung san-o nagatalum ang sabaw, ang mga pagpati nga indi magkanta samtang galuto para indi maglaon kag ang pagbutang sang asin sa taklob sang kaldero para indi maglabdos ang tinig-ang, kag iban pa. Ini nangin amon lengguwahe. Kung gani, ang pagluto indi na lang iya. Naga-amat-amat ini nangin amon.

"Diin mo pa matilawanan ang kinudkod nga santol nga hilaw bilang bulos sa langgaw sa pinaisan nga tabyos? Ukon sinabawan nga baboy nga may kamansi? Diri lang. Diri lang sa aton." ginpabugal ni Lola.

Naguyhom ako kag ginsakyan ang iya tinikal, "Bugalon ka bala, La! Ngaman gali muna La haw?"

"Tigo man sang una ang langgaw. Kag isa pa, ang mga katigulangan siguro sang una, gapamuksi sang bunga bisan hilaw pa. Gani karon, naanad na ta, napangita na sang punto sang aton dila."

Dayon nagbuyboy sia sang aso paibabaw sang ginadaha nga pinamalhan. Sapsap nga gin-asluman sang iba, ginbutangan ahos kag sibuyas.

"La, mantika di bala dayon kung mala-mala na?" pamangkot ko kay Lola. Gatulo na laway ko. Sakto kay gaulan.

"Huo To, hupos lang ni."

"Paborito na ni Tito mo Totong."

"Pinabuang. Abi ko Binakol paborito niya?"

“Ina kag ang Binakol. Nahidlaw na ko sa iya To. Kaluoy akon unga, nauna pa sia sa iya iloy sa pihak nga kinabuhi...” Nagginhawa lang dalom si Lola kag dayon nga nagdugang, “butangi gamay nga vetsin To kag tilawi.”

“Ano kadamo ang gamay, La?”

“Mana-manaa lang.”

“Yogs!”

Si Lola naghirihi lang. Nagsindi sang sigarilyo, naghithit, kag nagbuga sang aso nga daw dragon.

***

Nalingaw ako sa kada vez nga mag-upod ako luto kay Lola. Ang iya pagluto daw isa ka seremonya—may ritmo, may han-ay, may tinutuyo. Halin sa pagsiad tubtob sa pagtilaw nga ginahimo niya samtang gapiyong. Kung kaisa, gapiyong man ako kag gapangamuyo sa pagpasalamat sa Ginoo kay gintugyanan niya si Lola sang abilidad kag kahanas nga pinasahi.

May mga butang man nga wala ginasambit si Lola, apang natun-an ko ini sa iya mga hulag. Ang pag-alangay sang kalayo sa pagbaylo sang amyon sang sabaw, paglabugay sang mga utan kung maglutaw na ang mantika, kag ang pagtaklob sang kaldero agod magpanalupsop ang sabor. Ang iya mga tudlo nagahumot sang bawang; ang aso sang iya sigarilyo nagasidlak sa kahapunanon. Wala ko naluyagan ang baho, apang baho ini niya.

Daw maestra man kung kaisa si Lola. Nagapamilin sia sang mga pulong nga kuno abi dugang nga kasuguan sang Diyos: “laghayi ang karne sing isda, ang humay sing mais, ang monggo sing ahus.”

Ginatudluan niya ako sang pagpili, sang pagbaylo, sa pag-angkon sang kinaadman sa kusina. Indi tanan nga kulang dapat pagadumtan. May mga butang nga kung magkulang, ginapasugtan lang.

Apang may isa ka tion nga ginpadumdom sia sang sabor nga indi niya makuha. “Lain na ang mga langgaw subong. Akon utod sang una gasaka lubi para makahimo langgaw sa tuba nga ilakot namon sa pasayan,” iya gin-istorya samtang gasampok ang kilay sa kapait sang kinilaw. “Danay daw ginaitik imo ilok sa pait kag aslom. Yanda, bisan isubli mo tanan nga rekado, indi na kadulot sa imo tutunlan.”

Mabatyagan ko ang pagyubit sang iya tingog sang namitlang ang iya utod samtang nagabudbod sang asin. “Ugaling si Dodoy, temprano pa ginkuha sang Ginoo.”

Sa mga tinion nga parehas sini, ginapaathag sa akon ang kabangdanan sang pagsum-od sang panabor ni Lola. Sa tunga sang iya pagluto, nagapundo sia agod maghanduraw sang mga inagyan kag sang mga tawo nga nangin parte sang iya kabuhi.

Sa tupad sang dapug nabatian ko ang mga sugilanon sang iya pagkabata, pagkadalaga, kag pagkailoy. May tono sang kamingaw, paghinulsol kag pagduwa-duwa.

Dayon nga ginwisikan liwat ni Lola ang kinilaw sang asin kag ginmiskla ang tanan nga panakot.

***

Nag-abot ang kapistahan. Ang siyudad sang Roxas nagapasindayaw sa nagakalain-lain nga duag. May mga banderitas nga nakasab-it sa poste. May mga pahabok sang *Hello Kitty* kag *Spiderman* nga nagbalimbod sa mga kable sang kuryente. Ang mga bata daw uyapuson na sa paghuyop sang *bubbles*. Kag kung mag-agi ka sa pili nga mga bangga, galagumba ang imo

dughan sa *sound system* nga gatukar sang mga ambahanon nga naga-agda sa tanan nga magbayle karon magsirom-sirom.

Gin-akat ko si Lola nga maglamiendar upod sa akon sa plaza agod sia mabayad sang akon plete kag pamahaw. Nagtan-aw kami sang Maragtas, ang parada sang mga prinsesa kag hangaway nga may masiri nga panapton. Wala lang dugay, gin-agda na ako ni Lola nga magbalik sa balay.

“To, puli na ta. Napilaw ko magtan-aw sa mga gasadsad. Daw mga latoy. Madegamo pa ko.”

“Araw araw. Wala pa gani katunga ang parada, La. May lubot dalunggan mo La haw nga napilaw ka ya bisan galagubong ang mga tambor sang banda?”

“Kiamo-kiamo man lang ina. Mas masadya sang una nga tiyempo ya. Tanan gaintra kag nagasaot. Upod pa kami sang una ni Lola mo Tracy.”

“Buot mo silingon, si Lola Tessie? Tracy’s ang ginabaklan ta *sans rival* ya, La. Diin na sia gali, La?”

“Ah oo si Tessie. Ambot sa buang nga ato, wala na sia kapabatyag. Dali na To ah, nalutoy na ko. Bilin ka na lang da kung gusto mo.”

“Kalmahi La. Daw magwa ka gid sa imo panit. Bakli ko danay pamahaw despues ta magpauli.”

Gintultol namon kung sa diin nagikan ang hangin nga baho sinugba, kalamay, kag tabagak. Sa kilid suba nadangpan namon ang nagalaraya nga kariton sang mga panulce kag iban pa nga balaklon. Sa palibot, naglapta man ang mga panawagan sa mga pumuluyo nga makigbahin sa mga aktibidades sang piyesta.

Pagpauli, ginsuot ni Lola ang idalom sang lababo kag ginpanultol ang iya mga ginaamligan nga kaserola kag antigo nga mga kubyertos. Ginhaw-as niya ang kalaha nga may marka sang buling sa buli kag ang kulon nga himo sa duta nga ginmasa. “May muni pa ko gali,” siling ni Lola samtang ginapagpag ang gap-od nga natipon sa ibabaw sang iya mga tinago.

“Nakita ko gina To nga may paindisinay sa pagluto sa pista subong nga semana,” ginmunuhan ako ni Lola samtang ginadawo ang kulon. “Kung luyag mo, amo ni ang gamita.”

Wala ako nagsabat sa gilayon. Nakita ko ang anunsiyo sang paindisinay apang wala magsulod sa akon utok nga mag-intra. Para ini sa mga batid: mga estudyante sang *culinary*, mga manugluto nga may tumalagsahon nga resipe. Pero sang ginhatag sa akon ni Lola ang lulutuan, nagapangahop sia sang pagsalig.

Ginbaton ko.

“Wala man kapierdehan sa pagsulay,” dugang niya.

***

Sa butkon sang plaza nagtukod sang hayob-hayob para sa Lutong Capisnon, ang tawag sa paindisanay. Pagsulod, ginsugata ako sang mga nakaputi nga kusinero nga may sapin sa atubang. Ang mga kalan nagabalalagting. Ang tanan masako, mapagsik, daw mga manok nga nakaluwas sa hawla. Sa makadali, nagsiling ang *emcee*, “magsugod na kita.”

Ginplastar ko man ang tanan nakon nga kinahanglanon kag nag-umpisa sa pagsindi sang binis-ak nga paklang sang lubi. Ginsiad ko ang kamatis kag luy-a sing manipis. Sang mainit-init na, nagbutang gamay nga mantika sa kulon kag naggisa. Dayon nga nagdugang ako sang tubig kag ginlunod ang bisaya nga manok. Ginlagbong ko man ang iba kag ginhuwad ang tubod para magsamuryakot ang aslom kag gamay nga tam-is. Ginhubaran ko ang binugkos nga tanglad kag ginlahug naman ini. Ochocientos minutos ang nabilin. Wala ko ginpaspasan. Paalangay ang

kalayo. Tagsa ka lihok, may paghalong. Daw kaangay sang pagkuha sang matapok nga barquillos halin sa iya suludlan ukon mahinay nga pag-ili-ili sa lapsag agod indi ini magtiyabaw.

Sa pihak nga lamesa, nasiplatan ko ang tinuktok nga ubad sang saging nga sab-a. May kadios man, dahon sili kag tanglad. Sa likod, may gata, puyo, kag istiwitis. Iya luyo, may gutaw kag banag. Nami supsupon sa bulubugnaw nga adlaw.

Ginkutkot ko ang idalom sang akon naluto nga Binakol kag nagtilaw. Daw may kulang. Indi ko matudlo kung ano. Sa akon pensar, mabatian ko ang tingog ni Lola. Quince minutos. Katumbal. Nalipat ko magdala sang katumbal para sa gamay nga kahang nga gamantener sa tutunlan.

“Lakutan ta katumbal to ukon ugto-ugto nga sili para luwas pa sa aslom, may gasirit nga kahang. Pagkatapos mo kaon sang Binakol, dapat daw tinindakan sang kabayo tiyan mo sa kabusog,” amo ni ang hambal ni Lola sang una nga vez nga nagluto kami Binakol.

Nueve minutos ang nabilin. Nagbudbod ako asin kag gintimpla maayo ang sabaw. Ginsugnudan ko sang dugang nga kahoy ang sig-ang para magdako ang kalayo. Nabayluhan sang paghagan-hagan ang akon kahadlok. Sa wala lang layo, nakita ko si Lola nga gangisi. Ang tigul-it nga matinalak-anon gin-agwanta ang masobra noventa minutos nga paindisanay.

Treinta segundos na lang.

Isa ka putot nga tigulang nga babayi nga may kulintas nga perlas ang nagkiay-kiay palapit kag nagtakos sang sabaw. Nagpiyong sia kag gin-namnam ang sabor. Iya aritos nga Kapis nagahabyog sa iya pagsaot. Nagkandos sia ikaduwa.

“Ginpadumdum mo ako sang akon Lola,” hutik niya.

“Resipe man na sang akon Lola, Ma’am,” ginsabat ko sia.

Nanggirit lang sia kag nagtango.

Luyag ko magdaug indi para sa diez mil nga maangkon sang kampeon. Sa baylo, gusto ko hatagan kadunganan kag pagtahod ang panublion ni Lola.

Sang nagkalma ang tanan, may nagpulpog sa mikropono kag nagpasalamat sa tanan nga partisipante. Nag-abot na kuno ang tion para ilawag ang mga madinalag-on. Ginapamalhas ako kag nagakudo ang akon dughan. Daw makupos ako sa nerbyos.

“Ikatlo nga pwesto: inubaran nga bayuyan!”

Naglatay ang palakpak. May nagpanipol, waras kag nag-ukbo-ukbo pakadto sa una.

“Ikaduwa: tinum-anan nga pakinhason.” Ginsab-it ang pilak nga medalya sa iya liog kag nagyuhom sila sa pagkodak.

“Kag ang nagin labaw sa tanan... *native* nga manok nga may sinunog nga lahin sang lubi.”

Wala ginlawag ang Binakol. Daw ginsuyop sang kahaw-an ang akon kalag. Daw ginkumos ang akon corazon.

Nagbalikid ako kay Lola. Utoy-utoy sia kadlaw samtang gapangalot.

***

Sa idalom sang masalanaaw nga siga sang bombilya sa kusina, ginpangbalik ko ang mga gamit pangluto sa ila talaguan. Si Lola ginbuksan ang kulon nga akon ginlutuan kag ginhamal ang tiil sang manok.

“Daw tubo man ni sa kagan-it To.” Ginpaanukan niya ang kalayo kag ginlaga ang Binakol.

“Sang ulihi abi La, ginpadako ko ang kalayo,” sabat ko.

“Kag kulang gamay nga nanam, To. Butangan ta gamay nga vetsin.”

Ginpanilagan ko kung ano iya buhaton. Ang kamot nga sang una abtik maghiwat, subong gapangurog na. Ang mata malubog. Siguro, nalumos sa paghanduraw. Ang kanto sang iya mga mata puno sang mga linya nga tanda sang mga tinuig. Ang iya agtang gakuriyanot.

Gintilawan niya ang sabaw samtang gapaninghawak kag ginpagpag ang luwag. Ginpaypay niya ako kag nagsiling, “Ari bala To, tilawi liwat.”

Gaagaway ang kahang, aslom, kag tam-is. Ensakto ang timplada.

“Di bala mas masakit ang bakol kay sa hanot? Kung gani, dapat magtilaw ka Binakol, may agi nga mahapdi. Dapat gapangastigo sa kanamit” hambal ni Lola. “Kung pinamalhan, makalalaway. Kung laswa, nagadalhay. Kung adobo, gapataklob kaldero.”

Nagtakos si Lola sang sabaw sa malukong kag gindawo niya ini sakon. Ang kada higop daw hakos sang iloy sa gatalangison nga puya.

“Siling nila, ang dalan padulong sa tagipusuon sang lalaki amo ang iya tiyan.” Nagyuhom sia. Ginsindihan niya ang isa ka sigarilyo sa gabaga-baga pa nga uling.

Nagpungko sia kag nagpanambiran. Nagsuyop, naghuyop kag naghambal, “gani gintinguhaan ko nga magkahibalo magluto. Kay kung kalain ang luto, ang gugma sang laki magalapaw sa bintana kag manuktok sa pihak balay nga may namit nga linuto.”

Ginpagpag ni Lola ang abo kag gintungtong ang sigarilyo sa punta sang *washing machine*. “Apang ginbayaan ako sa gihapon.”

Nabatyagan ko ang mabug-at niya nga ginhawa. “Tapos, si Lolo mo Dodoy nadula man. Kag si Tito mo Totong, nagsako man saka sa langit. Tanan nga ginluto ko, aber nano ka namit, wala makapugong sa ila paghalin.”

Ginlapta ni Lola ang uling nga amat-amat nga napudpod. Dayon nagduaw sia sa bintana kag gintudlo sa akon ang anay malig-on nga puno sang iba. Wala na bunga pero buhi pa. “Damu naman til-as; lantawa bala To. Bisan ano mo nga tapas, may mabilin gid.”

Ginkaykay ni Lola ang abo kag gintipon sa lata. Wala ko sia ginpasilabtan.

“Ginalikawan sila kay nagadulot sang pagpangatol. Pero iba man ang remedio sina. Makahalam-ot—ang til-as halit; ang iba bugay. Bisan sa isa ka puno lang sila nagikan,” ginsugpon niya. Dayon ginsabwag ang abo sa akon mga tanom nga gahana nga magpamulak.

“Daw pagdumdom kag pagkalipat man ina. Kapin pa kung daw ginasilutan ka sa pagdumdom sang mapait mo nga mga pagtilaw kag kasakit. Gani kung kaisa, ang pagkalipat amo man ang remedio sa pagdumdom.”

Gin-agaw ko kay Lola ang lapat kag mahinay nga ginpahiran ang sulod sang kulon.

Nagliad sia kag nagpanguy-ab. Hinagob na.

“Sige La, pahuway na to. Ako na di manghimos,” siling ko sa iya.

-KATAPUSAN-